

تطبیق و تحلیل صوری آرایه‌های
به‌کاررفته در صفحات تزیین اولین نسخه
خطی قرآن و اناجیل اینسولار / ۲۱-۵

نمونه نقوش جانورسان در هم‌بافته
از صفحات تزیین نسخه‌های خطی
اینسولار: برگ شماره ۲ کتاب دورو،
The Book of Durrow, n.d. مأخذ:

تطبیق و تحلیل صوری آرایه‌های به کار رفته در صفحات تزیین اولین نسخ خطی قرآن و اناجیل اینسولار

محبوبه نفری قلعه * مهیار اسدی **

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۹

صفحه ۵ تا ۲۱

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

هنر تزیین و تذهیب کتب مقدس در مسیر تاریخی خود، تحت تأثیر اندیشه و باورهای دینی و همچنین نقش مایه‌های فرهنگ پیشین خود بوده است. بخش مهمی از کتاب‌آرایی کتب مقدس، به صفحات بدون متن و سرشار از تزیینات و انواع نقوش اختصاص یافته که صفحات تزیین نامیده می‌شوند. از نمونه‌های نخستین این صفحات در کتب مقدس، می‌توان به اناجیل اینسولار (۷ تا ۹ میلادی) و نسخ خطی قرآن‌های سده‌های نخست اسلامی (قرن ۹ میلادی) اشاره نمود. با توجه به شباهت ماهوی میان انجیل و قرآن (از آنجاکه هر دو متن معیار دینی در ادیان ابراهیمی به شمار می‌روند)، هدف پژوهش حاضر تبیین وجوه اشتراک و افتراق میان نقش‌مایه‌های صفحات تزیین این نسخ مذهب بوده و به این سؤال پاسخ می‌دهد که: تشابهات و تمایزات صوری در نقوش صفحات تزیین اولین نسخه‌های مذهب قرآن و اناجیل اینسولار کدام است؟ **روش تحقیق** این پژوهش ماهیتاً کیفی بوده و با روشی توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و استفاده از محفوظات موزه‌ها، به تجزیه و تحلیل استنتاجی داده‌ها پرداخته است. **نتایج** پژوهش بیانگر آن است که انواع نقوش گیاهی، درهم بافته‌ها و هندسی (با غلبه خطوط منحنی بر شکسته) در تزیین هر دو نسخه مذهب اسلامی و مسیحی به کار رفته و نقوش هندسی مشبک و درهم بافته‌ها، بیشترین تطابق را با یکدیگر داشته‌اند، در حالی که نقوش حیوانی را تنهایی توان در نسخه‌های اناجیل یافت. همچنین از تمایزات آشکار میان نقوش نسخه‌های قرآن و اناجیل، می‌توان به نقوش دایره‌ای سلتی، گره‌های سلتی و نقوش مارپیچ و نواری جانورسان در نسخه‌های خطی اناجیل اینسولار اشاره کرد که در قرآن‌های مذهب وجود ندارد. این تمایز می‌تواند به تأثیر سبک هنری گذشته نسخه‌های مسیحی و اسلامی برگردد که بیشترین وجه اشتراک آن در تأثیر پذیری از هنر مصری و قبطی و بارزترین وجه افتراق آن در انعکاس هنر سلت در نسخه‌های اینسولار پدیدار است.

کلیدواژه‌ها

صفحات تزیین، تذهیب، هنر اینسولار، انجیل، قرآن‌های اولیه، کتاب‌آرایی.

* کارشناسی ارشد تاریخ هنر جهان اسلام، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: m.nafari.ghaleh@ut.ac.ir

** دکتری پژوهش هنر، استادیار گروه نقاشی و مجسمه‌سازی، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
Email: mahyar.asadi@ut.ac.ir

مقدمه

اینسولار است. در کنار مسئله اصلی پژوهش، می‌توان به انواع نقوش و شیوه بازنمایی آن‌ها و همچنین ریشه‌ها و علل به‌کارگیری این نقوش در دو کتاب قرآن و انجیل، پاسخ داد.

سؤال اصلی پژوهش نیز بر این محور استوار است که وجوه تشابه و تمایز بین نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در تزئین این صفحات در نسخ مذهب قرآنی و اناجیل اینسولار کدام است؟ **ضرورت و اهمیت تحقیق** در شناخت بیشتر ریشه‌ها و علل شکل‌گیری نقوش در توسعه و تکامل آن در اعصار بعدی مشخص می‌شود. در حقیقت، قیاس و تبیین این نقوش در اولین قرآن‌ها و اناجیل مذهب (بافاصله‌های زمانی کم در دو گستره اقلیمی مجزا) می‌تواند در گام‌های بعدی، پاسخی بر ریشه‌ها و چگونگی شکل‌گیری نقوش تکامل‌یافته‌تر در اناجیل مذهب نسبت به نسخه‌های قرآنی باشد که برخی از آن‌ها در قرون پیش‌تر تهیه شده‌اند.

روش تحقیق

مطالعه حاضر از منظری شکل‌گرایانه و با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی به تطبیق نقوش و عناصر تزئینی در صفحات تزئین اولین نسخ مذهب قرآنی و اناجیل اینسولار می‌پردازد. با توجه به هدف پژوهش در شناخت انواع و قیاس نقش‌مایه‌ها در نمونه‌های نخستین، تحقیق از رویکردی تطبیقی بهره می‌برد. شیوه گردآوری اطلاعات در مطالعه حاضر به‌صورت کتابخانه‌ای و استفاده از محفوظات موجود در وبسایت‌های موزه‌های اروپایی است. نمونه‌گیری از آثار، بر اساس قدمت صفحات تزئین در نسخ قرآنی و اناجیل بوده است. چنانچه پیش‌تر اشاره شد، در سده‌های نخست اسلامی اطلاع چندانی در خصوص تذهیب نسخ وجود ندارد. از آنجایی که در گذر زمان نسخه‌های خطی قرآن پراکنده و اوراق‌شده و یا مخدوش و دچار آسیب شده‌اند و از طرفی برخی از آن‌ها فاقد تاریخ هستند و یا تعیین قدمت آن‌ها با مشکل همراه است؛ ارائه جامعه آماری دقیق در این خصوص امکان‌پذیر نیست. نمونه‌های قرآن‌های مذهب اولیه که صفحه تزئین داشته باشند نیز اندک‌اند. همچنین در این پژوهش به‌منظور جلوگیری از تکرار یافته‌ها و مطالبی که پیش‌از این مورد پژوهش قرار گرفته، نسخه‌های قرآنی مذهب معروفی مانند قرآن «ابن بواب» که دارای صفحات تزئین در ابتدا و انتهای نسخه است، کنار گذاشته شده و سعی بر این بوده که به نسخه‌هایی که کمتر شناخته شده‌اند، پرداخته شود؛ بنابراین از میان نسخه‌های قرآنی ۴ نمونه متعلق به سده سوم هجری (۹ میلادی) انتخاب گردید که دو نمونه آن متعلق به مجموعه ناصر خلیلی از کتاب «سبک عباسی» تألیف فرانسویس دروش^۹ و دو نمونه دیگر از محفوظات متعلق به موزه «چستربیتی» در دوبلین ایرلند است. در مورد نسخه‌های مسیحی به دلیل حوزه جغرافیایی مشخص

هنر کتاب‌آرایی در جهان از پیشینه کهنی برخوردار بوده و تاریخ استفاده از تزئین در کتب مقدس را می‌توان به کتاب‌آرایی مذهبی مانویان در پیش از اسلام، نسبت داد. از ویژگی‌های مهم کتب مانویان، تذهیب با نقوش گیاهی زرین است که محملی برای بیان نور از اصول آیینی آن‌ها بود. این شیوه کتاب‌آرایی به جهت کارکرد مذهبی و آیینی به فرهنگ‌ها و ادیان بعدی خود منتقل و در آن ادیان و آیین به فراخور اصول و مبانی دینی و فکری دچار استحاله گردید. از جمله دین اسلام و مسیحیت از این شیوه در جهت بیان مضامین متعالی خود بهره برده‌اند. داخل نسخه‌های خطی کتب مقدس، صفحاتی موسوم به صفحات تزئین یا «صفحات فرش»^۱ (به‌ویژه در اناجیل) وجود دارد که فاقد متن بوده و به‌طور کامل با نقوش تزئینی (غیرانسانی) پر شده است. این صفحات معمولاً در آغاز هر بخش از انجیل‌های چهارگانه و یا در صفحات اول و گاه آخر نسخ قرآنی قرار گرفته‌اند. اولین نمونه‌های این صفحات در اناجیل سه‌گانه «اینسولار»^۲ و قرآن‌های سده سوم هجری^۳ مشاهده شده است.

قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی مذهب مسیحی با ارزش هنری و تاریخی متعلق به قرون ۵ و ۷ میلادی است که در پادشاهی ایتالیا (۵۵۳-۴۹۳ م.) و امپراتوری روم شرقی تهیه شده‌اند. بیشترین نسخه‌های خطی مذهب غیر اسلامی موجود مربوط به قرون وسطی هستند. بر اساس آرای مورخان هنر می‌توان نسخ خطی تذهیب‌شده غیر اسلامی را به انواع و دوره‌های تاریخی مختلف طبقه‌بندی کرد؛ از جمله نسخه‌های کلاسیک (اواخر عهد باستان)، اینسولار، «کارولنژی»^۴، «توننی»^۵، نسخه‌های رومانسک، گوتیک و نسخه‌های رنسانس. تعداد نسخه‌های دوره متأخرتر کمتر هستند. از جمله نسخه‌های معروف در هزاره اول میلادی می‌توان به اناجیل «لیندیس‌فارن»^۶ و «کلز»^۷ اشاره کرد.

با توجه به کمبود و مخدوش بودن کتب تذهیب‌شده در سده‌های نخست اسلامی^۸، اطلاعات چندانی درباره هنر تذهیب در این بازه زمانی در دسترس نیست. قدیمی‌ترین آثار این دوره زمانی مربوط به قرآن‌های سده سه هجری است که عمدتاً سفارشی بوده‌اند. در این آثار می‌توان اولین نمونه‌های تزئین را به‌صورت نشان‌های ساده برای سر سوره‌ها، آیات و جزءهای قرآن دید که به‌مرور این تزئینات بیشتر، پیچیده‌تر و از ظرافت و زیبایی بالاتری برخوردار شدند. سبک‌های تذهیب نسخه‌های مذهبی و غیرمذهبی در فرهنگ اسلامی نیز معمولاً به سبک‌های حجازی، عباسی، سلجوقی، ایلخانی، تیموری، مملوکی، صفوی و غیره طبقه‌بندی می‌شود.

هدف پژوهش حاضر، تبیین وجوه اشتراک و افتراق نقش‌مایه‌ها در صفحات تزئین موجود در نسخ خطی قرآنی در سده‌های نخست اسلامی و اولین اناجیل مذهب در هنر

1. Cross-Carpet Pages

۲. اینسولار اصطلاحی کلی است که به سبک هنری به‌کاررفته در نسخه‌های خطی تولیدشده در جزایر بریتانیا و ایرلند در حفاصل سال‌های ۵۰۰-۹۰۰ میلادی اطلاق می‌شود که از سبک هنری بقیه اروپا بسیار متفاوت بوده است. (Insular Style)

۳. تاریخ دقیق آن‌ها مشخص نشده و به‌طور احتمالی به دوره عباسیان تعلق دارد.

۴. Carolingian: امپراتوری کارولنژی (۸۰۰ تا ۸۸۸ میلادی) در اروپا.

۵. Ottonian: دودمان اتونی جانشین دودمان کارولنژی و گروهی از فرانک‌ها بودند که در بازه زمانی ۹۱۹ تا ۱۰۲۴ میلادی به پادشاهی آلمان دست‌یافتند.

6. Lindisfarne Gospel

7. The book of Kells

۸. در تقسیم‌بندی‌های تاریخی، معمولاً سده‌های نخست اسلامی به بازه زمانی چهار سده پس از ظهور اسلام اطلاق می‌شود.

۹. این کتاب با عنوان اصلی آن یعنی سبک عباسی به فارسی ترجمه شده که نمونه‌ای از مجموعه ناصر خلیلی است.

ششم هجری / دوازدهم میلادی» که در کنفرانس بین‌المللی پژوهش در هنر ارائه داده است، به مطالعه کتاب آرایه دنیای اسلام در دوره سلجوقی و مکتب عباسی و هنر کتاب آرایه مسیحی در دوره سوم بیزانس و سبک رومانسک و تأثیر و تأثرات آن‌ها از یکدیگر پرداخته است. در این مقاله نگاره‌های انواع کتب ادبی و علمی دو مکتب مذکور مطالعه شده و عناصر تزئینی آن مورد بحث قرار گرفته است.

همچنین در خصوص پیشینه تاریخی تذهیب می‌توان به کتاب *مارتین لینگز*^۳ (۱۳۷۷) در نشر گروس تحت عنوان «هنر خط و تذهیب قرآنی» ترجمه *مهرداد قیومی* اشاره کرد که در بخش‌های نخستین آن به هنر خط در جهان اسلام و در بخش‌های بعدی به اصول و مکاتب تذهیب در ادوار گوناگون از مملوکیان و مغولان تا عثمانیان و صفویان و نیز مغرب اسلامی پرداخته است. همچنین *کشمیری* (۱۳۹۶) در کتابی با عنوان «تاریخچه تذهیب در ایران» در انتشارات سمت یک گزارش تاریخی جامع و دقیقی را از مراحل رشد، تکامل و تحولات نقوش تذهیب از دوره پیش از اسلام تا قاجار در ایران را ارائه داده است.

با توجه به خلأ موجود در زمینه تطبیق عناصر تزئینی و نقش‌مایه‌های استفاده‌شده در نمونه‌های اولیه از صفحات تزئینی در قرآن‌ها با اولین نمونه‌های اناجیل دست‌نویس مذهب اروپایی و نیز تأثیرات متقابل احتمالی، نیاز به بررسی و مطالعه بیشتر این نوع نسخه‌های خطی به عنوان نخستین‌های کتاب آرایه در دو دین اسلام و مسیحیت است. در همین راستا، در پژوهش حاضر شناخت انواع نقش‌مایه‌ها و تطبیق و مقایسه آن‌ها در صفحات تزئینی در نسخه‌های اولیه قرآنی و انجیل مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد.

۱. کتاب آرایه اینسولار

با شروع دوران تحریم شمایل‌نگاری در اروپای مسیحی در اواخر قرن ششم که تا اوایل قرن ۸ میلادی ادامه یافت، کتاب آرایه و تزئین متون مقدس مسیحی در اروپای غربی و مرکزی توسط آباء کلیسا و روحانیون مسیحی آغاز شد. مقارن با دوره قرون وسطای اولیه در جزایر بریتانیا و ایرلند، سبک هنری جدیدی با عنوان هنر اینسولار توسعه یافت که تلفیقی از هنر بومی ایرلندی با محتوای مسیحی بود. هنر اینسولار ترکیبی از عناصر و نقوش *مدیترانه‌ای*، «آنگلوساکسون»^۴ و «سلتی»^۵ است. هنر اینسولار در درجه اول توسط روشی به نام *درهم‌بافته*^۶ شناخته می‌شود. ویژگی این سبک هنری، توانایی و کاربرد آن در تزئین کتاب و ساخت حروف بزرگ و تزئین آن‌هاست (Hull, 2003, 24-26). از نخستین اناجیل مذهب احتمالی می‌توان به نسخه‌های مربوط به هنر اینسولار اشاره کرد. هرچند در دوره‌های متأخرتر آن مقارن با جنگ‌های صلیبی و تأثیر و تأثراتی که دو هنر اسلامی و مسیحی بر یکدیگر

اناجیل اینسولار، تعداد نمونه‌هایی که دارای صفحه تزئین سالم باشند، اندک است. نمونه‌های قدیمی‌تری مانند انجیل *سنت کومبا*^۱ علاوه بر آسیب‌دیدگی زیاد، از تزئینات ساده خطی و نقطه‌ای برخوردارند و فاقد صفحه تزئین هستند. به همین منظور نمونه‌گیری اناجیل از سه نسخه مهم هنر اینسولار، به گفته محققین غربی «سه‌گانه اینسولار»، یعنی اناجیل «دورو»^۲، *لیندیس‌فارن* و *کلز* در بازه زمانی قرن ۷ تا اوایل ۹ میلادی صورت گرفته است. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش که از نظر ماهیت کیفی به شمار می‌رود، به صورت استنتاجی است.

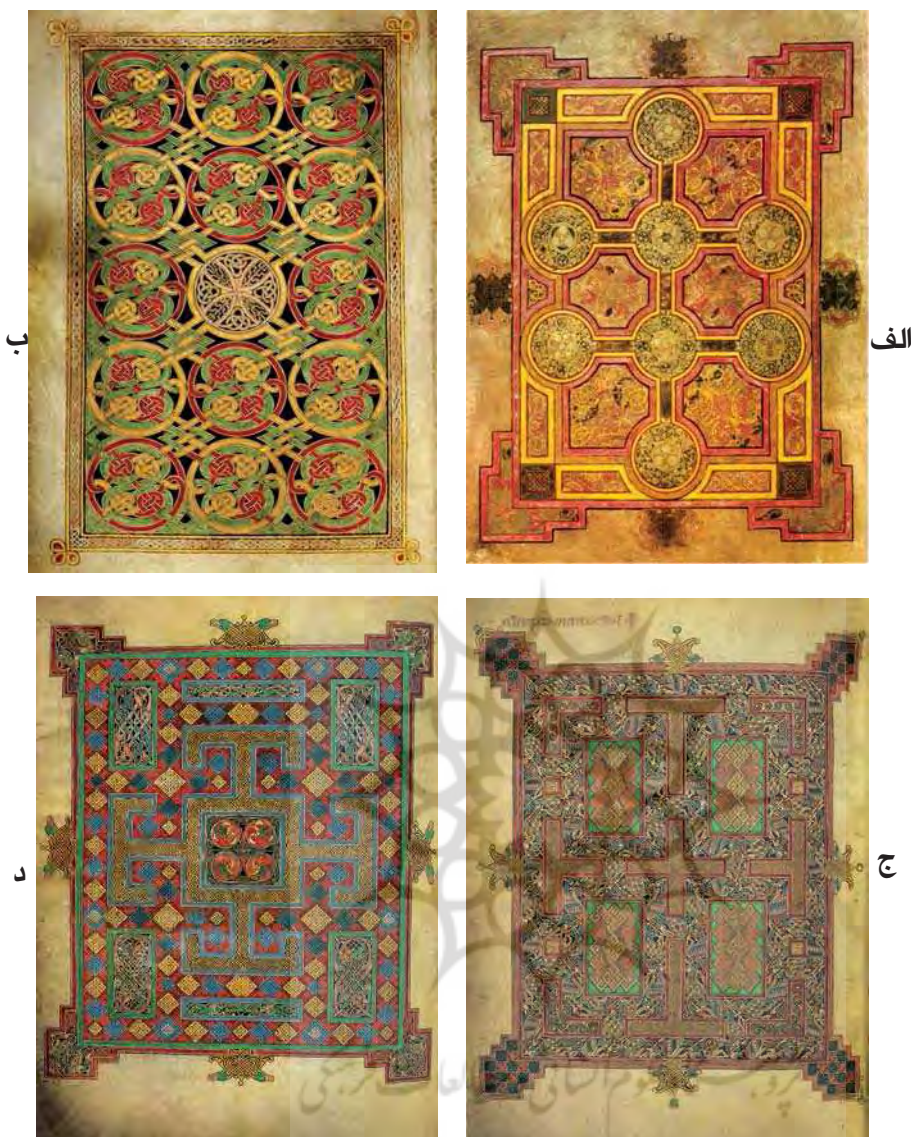
پیشینه تحقیق

نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در تزئین کتب مقدس دست‌مایه بسیاری برای پژوهش محققین به جهت پیشینه آن‌ها، بیان مفاهیم و مقایسه و تطبیق و نیز تحول و تطور تاریخی آن‌ها است. مطالعات تطبیقی و یا مقایسه محور در کتاب آرایه اسلامی و مسیحی به‌ویژه در مورد «صفحات تزئین» کتب مقدس در بازه زمانی مدنظر، چندان کار نشده است. از پیشینه‌های پژوهشی مرتبط با موضوع پژوهش حاضر می‌توان به مقاله *سلیمی‌نمین* (۱۳۸۸، شماره ۴۰) در نشریه هنرهای زیبا تحت عنوان «کتابت و تذهیب در قرآن‌های چهار قرن اول» اشاره کرد. در این مقاله خطاطی و تذهیب و سیر و جایگاه آن در تزئین قرآن‌های چهار سده نخست معرفی شده است و بر اساس گفته‌های نویسنده در این دوره کتابت و تذهیب در دو سبک عمده حجازی و عباسی اجرا می‌شده است. همچنین با توجه به قدسی و رمزی بودن کلام الهی و اساس قاب‌بندی برای تذهیب، منابع الهام نقوش آن، تصاویر هندسی موجود در طبیعت معرفی شده که به فرم‌های هندسی نزدیک می‌باشند.

در مقاله *شایسته‌فر و رزاقی* (۱۳۸۵، شماره ۴) در نشریه مطالعات هنر اسلامی ذیل عنوان «عناصر تزئینی در هنر کتاب آرایه قرآن و انجیل»، انواع، ویژگی و مقایسه نقوش تزئینی به‌کاررفته در قرآن‌های دوره ایلخانی و نمونه اناجیل مصور دوره *گوتیک* هم‌عصر آن (۱۳ و ۱۴ میلادی) مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله عناصر تزئینی در سرسوره‌ها، حواشی و صفحات افتتاح قرآن‌ها و نقوش تزئینی حروف سرآغاز و صفحات تزئین‌شده و مصور در قالب روایی در اناجیل مطالعه شده‌اند. بر اساس یافته‌های پژوهش *علیرغم* ارتباطات سیاسی و فرهنگی و امکان وام‌گیری هنری، وجوه تشابه کمی را می‌توان در گستره وسیع تزئین در عناوین و صفحات آغازین، انتخاب قطع عمودی و کاربست رنگ طلایی مشاهده کرد، درحالی‌که اختلافات بنیانی در کیفیت نقوش و شیوه اجرای طلاگذاری و رنگ‌ها در آن چشمگیرتر بوده است.

همچنین *شیرازی* (۱۳۹۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تأثیرات متقابل کتاب آرایه اسلامی و مسیحی در قرن

1. St Columba Gospel
2. The book of Durrow
3. Martin Lings (1909- 2005 A.D.)
4. Anglo-Saxons
5. Celtic Art
6. Interlace

تصویر ۱. نمونه‌ای از صفحات تزیین در نسخه‌های سه‌گانه اینسولار: الف. برگ شماره ۳۳ از کتاب
کلز، مأخذ: Carpet Pages, n.d. ب. برگ شماره ۸۵ از کتاب دورو، مأخذ: The Book of Durrow,
n.d. ج و د به ترتیب برگ‌های شماره ۱۳۸ و ۲۱۰ از کتاب لیندیس‌فارن، مأخذ: Cotton MS Nero
.D IV, n.d.

می‌توان به بررسی نقوش و عناصر تزیینی آن پرداخت. سه نسخه آخر، «سه‌گانه» مهمی را در مصوّر سازی نسخ کتاب مقدس تشکیل می‌دهند. صفحات تزیینی موجود در این اناجیل، عمدتاً از الگوی پیچیده‌ای از درهم بافته‌ها، تزیینات هندسی و یا تکرار شکل‌های عجیبی از حیوانات همراه با رنگ‌های درخشان در آغاز هر یک از چهار بخش انجیل، برخوردارند. برخی از مورخان هنر، ریشه این صفحات را در صفحاتی از کتاب‌های تزیینی قبطی یافته‌اند که به نظر می‌رسد از آرایه‌ها و تزیینات فلزکاری هم‌عصر خودشان نیز بهره گرفته‌اند. (Calkins, 1983, 64)

گذاشتند، تزیین و تذهیب متون مقدس مسیحی از رشد روزافزونی برخوردار شدند.

۱-۱. نقوش صفحات تزیین اناجیل اینسولار
در هنر اینسولار، چند اثر تاریخی برجسته وجود دارد که به ترتیب زمانی عبارت‌اند از: کتاب «بابیو-آروسیوس»^۱، کتاب دورو، انجیل لیندیس‌فارن و کتاب کلز. صفحه تزیین موجود در نسخه بابیو-آروسیوس، قدیمی‌ترین صفحه تزیینی باقی‌مانده در هنر اینسولار بوده که به‌شدت آسیب‌دیده و بسیاری از نقوش آن محو شده است و بنابراین به‌سختی

الف

ب

ج

تصویر ۳. نمونه‌هایی از درهم‌بافته‌های صفحات تزئین نسخه‌های خطی اینسولار: الف. برگ شماره ۸۵ از کتاب دورو، ب. برگ شماره ۱۲۵ از کتاب دورو، مأخذ: The Book of Durrow, n.d. و ج. انجیل لیندیس‌فارن برگ شماره ۱۲۸، مأخذ: Lindisfame Gospels, n.d.

۱-۲. نقوش درهم‌بافته

به نظر می‌رسد که طرح و الگوی درهم‌بافته مستقیماً از آثار قبلی‌ها در اواخر دوران مصر باستان گرفته شده باشد. در تصویر ۲ نمونه‌ای از الگوی درهم‌بافته قبلی را می‌توان در صلیب آنخ^۲ در نسخه کهن گلازیر^۳ متعلق به سده‌های ۴ و ۵ میلادی دید. (Amberdrake, 2014, 6) با وجود نمونه‌های محدود در آثار هنری ایتالیا و بیزانس، از آثار هنری اینسولار چنین استنتاج می‌شود که درهم‌بافته‌ها به‌تدریج به یک طرح و الگوی کلی در نسخه‌های خطی

تصویر ۲. نمونه‌ای از الگوی درهم‌بافته قبلی در نسخه کهن عهد جدید گلازیر متعلق به سده‌های ۴ و ۵ میلادی، مأخذ: Amberdrake, 2014: 6.

نمونه‌ای از تصاویر صفحات تزئین نسخه‌های سه‌گانه در تصویر ۱ ارائه شده است. در ادامه پس از معرفی اجمالی «انجیل سه‌گانه»، نقوش به‌کاررفته در این انجیل، دسته‌بندی و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

کتاب دورو در بین سال‌های ۶۵۰ تا ۷۰۰ میلادی تهیه شده و امروزه در کتابخانه کالج ترینیتی^۱ در دوبلین ایرلند نگهداری می‌شود. این کتاب شامل شش صفحه تزئین است که صفحات موجود آن در برگ‌های شماره ۱، ۲، ۳، ۸۵ و ۱۲۵ قرار دارد و یکی از صفحه‌ها نیز ناپدید شده است. انجیل لیندیس‌فارن که در حال حاضر در کتابخانه بریتانیا در لندن قرار دارد، در سال‌های ۷۱۵ تا ۷۲۰ میلادی در سواحل شمالی انگلستان کنونی تهیه شده است. این انجیل شامل ۵ صفحه تزئین غنی از نقوش و تذهیب‌های سبک اینسولار در برگ‌های شماره ۲، ۲۶، ۹۴، ۱۳۸ و ۲۱۰ است. (Guilmain, 1987, 21) کتاب گلز در ۸۰۰ میلادی تهیه و نگهداری شده در کتابخانه کالج ترینیتی در دوبلین ایرلند، تنها دارای یک صفحه تزئین نسبتاً بدون عیب و حاوی نقوش چرخشی و مزین به سبک هنری اینسولار در برگ شماره ۳۳ است.

به‌طور کلی نقوش صفحات تزئینی موجود در کتب اینسولار را می‌توان به چهار دسته کلی طبقه‌بندی کرد. این نقوش شامل انواع درهم‌بافته‌ها، شمایل‌نگاری جانوری، نقوش مارپیچی و گره‌های سلتی و در نهایت الگوهای هندسی و شکسته می‌باشند. (Backhouse, 1981, 6)

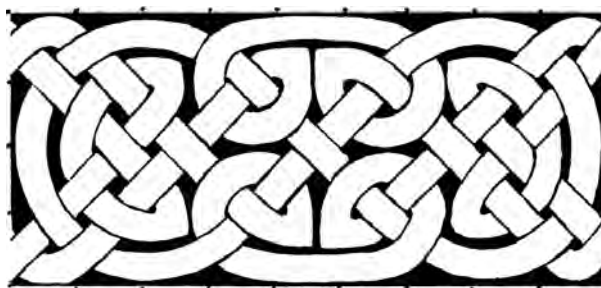
1. Trinity College

2. Ankh

۳. Glazier Codex. نسخه خطی قبلی از کتاب عهد جدید مسیحیان که به سده ۵ میلادی تعلق دارد و هم‌اکنون در موزه کتابخانه پیرپونت مورگان نگهداری می‌شود.

ب

الف

تصویر ۴. شماتیکی از اشکال هندسی برخی از طرح‌های درهم‌بافته در نسخه‌های خطی اینسولار: الف. برگ شماره ۹۴ از انجیل لیندیس فارن، مأخذ: Guilmain, 1987, 27 و ب. برگ شماره ۱۳۸ از انجیل لیندیس فارن، مأخذ: Guilmain, 1985, 15

فواصل منظم روی نوارها با نقاط مدور و ریز تزیین‌شده است. (تصویر ۵)

۳-۱. نقوش جانورسان

سبک جانورسان از طریق استفاده گسترده از الگوهای حیوانات و پرندگان به‌هم‌پیچیده در سراسر کتب دست‌نویس اینسولار نشان داده شده است. (Backhouse, 1981, 5) به‌طور کلی شمایل‌نگاری حیوانات در این دسته از نسخ خطی مصور، از سبک جانورسان یا زومورفیک^۱ (برگرفته از هنر ژرمنی) الهام گرفته شده است. در انجیل‌های دست‌نویس متأخرتر، سبک جانورسان در تزیین صفحات به یک عنصر غالب تبدیل شده است. نکته‌ای که درباره ویژگی‌های پیکره جانداران نسخه‌های خطی مصور این دوره به نظر می‌رسد، ویژگی اندام‌واری غیرعادی این پیکره‌هاست (Calkins, 1983, 70). در تصویر ۶ طرح نقوش جانورسان درهم‌بافته در نسخه‌های مصور مورد اشاره دیده می‌شود.

در نسخه دورو صفحه تزیین برگ شماره ۲ تنها صفحه‌ای است که در آن از نقوش درهم‌بافته‌های جانوری استفاده شده است. (تصویر ۶ الف) گونه‌های جانوری به‌کاررفته شامل پرندگان نواری و سگ‌هایی با ظاهری عجیب و ناشناخته‌اند. این درهم‌بافته‌های جانوری به‌صورت یک نوار یک ردیفی و یا چند ردیفی به‌گونه‌ای ترسیم شده‌اند که هرکدام از اجزای جانور یا پرنده مانند دم، سر، گردن و پنجه یا چنگال در اجزای جانور کناری درهم‌تنیده و قفل شده است. برای مثال در صفحه تزیین برگ ۲۱۰

مذهب تبدیل شده‌اند. (Calkins, 1983, 70) درهم‌بافته‌های درشت‌تر کتاب دورو منشأ و آغازکننده سطح بالایی از پیچیدگی و جزئیات این درهم‌بافته‌ها در نسخ بعدی بوده‌اند. به نظر می‌رسد برای هنرمندان مذهب این کتب، درهم‌بافته‌ها از یک عملکرد جادویی با قدرت جلوگیری از شر و توانایی به دام انداختن نیروهای اهریمنی و در نتیجه حفاظت متن در برابر شر و بدی، برخوردار بوده است. انواع درهم‌بافته‌ها در این کتب شامل درهم‌بافته‌های نواری- چرخشی و جانوری است. نمونه‌ای از درهم‌بافته‌های نواری- چرخشی استفاده شده در صفحات تزیین نسخه‌های اینسولار در تصویر ۳ دیده می‌شود. نقوش درهم‌بافته علاوه بر پیچیدگی‌شان، عمدتاً شامل تکرار الگو و طرح همراه با انتقال نقوش هستند. ظاهر دایره‌ای شکل نوارهای درهم‌بافته به نحوه شکست‌ها و اتصالات آن‌ها بستگی دارد که شماتیکی از این درهم‌پیچیدگی‌ها و اتصالات نواری در تصویر ۴ آورده شده است. (Guilmain, ۱۹۸۷، ۲۳)

طرح درهم‌بافته در صفحه تزیین کتاب کلز از ظرافت و پیچیدگی بیشتری برخوردار است. درهم‌بافته‌های این کتاب دارای اشکال جانورسانی است که به دلیل نازکی خطوط و پیچیدگی غیرعادی در اندام‌ها، تشخیص و تمایز آن‌ها از الگو و طرح اصلی درهم‌بافته، با مشکل همراه است. نکته جالب توجه در آرایه‌های تزیینی این نسخ، وجود الگوهای درهم‌بافته نواری در چهار طرف قاب اصلی در یکی از صفحات تزیین کتاب دورو (برگ شماره ۸۵) است که طرح مشابه آن را می‌توان در گره چینی‌های ترسیم شده در نسخ قرآنی مشاهده کرد. این نوار تزیینی به‌طور متناوب در

تصویر ۵. تصویر درهم‌بافته‌های نواری در اطراف قاب اصلی صفحه تزیین کتاب دورو، برگ شماره ۸۵، مأخذ:

الف

د

ب

ج

تصویر ۶. نمونه نقوش جانورسان درهم‌بافته از صفحات تزئین نسخه‌های خطی اینسولار: الف. برگ شماره ۲ کتاب دورو، مأخذ: The Book of Durrow, n.d. و ب تا د صفحات تزئین انجیل لیندیس‌فارن برگ‌های شماره ۱۳۸، ۲۱۰ و ۲۶، مأخذ: Lindisfarne Gospels, n.d.

(Idem) یک نمونه از نقوش مارپیچ سلتی را می‌توان در سپر مکشوف در رودخانه تایمز مشاهده کرد که با سر حیوانات تلفیق شده است. (تصویر ۷) نمونه‌هایی از نقوش چرخشی و مارپیچ سلتی در سه نسخه اینسولار به همراه طرح شماتیک یکی از این نقوش در تصویر ۸ دیده می‌شود. این نقوش عمدتاً در قاب‌های چهارگوش و یا دایره‌ای ترسیم شده‌اند. به‌طور کل ماهیت این الگوهای مارپیچ، به الگوهای دایره‌ای تشکیل‌دهنده آن‌ها بستگی دارد. همچنین این نقوش برای ترسیم به فضای متقارن مربعی نیاز دارند. در کنار این الگوها، یک عنصر منحنی به همراه یک نقش گیاهی همانند گیاه سه پر دیده می‌شود. با بررسی این الگوی تزئینی در هر سه نسخه اینسولار و با توجه به تأخر نسخه خطی کلز، مشخص می‌شود نقوش چرخان سلتی باظرافت و مهارت بیشتری در این نسخه اجرا شده‌اند. همچنین در این نمونه نقش‌مایه متفاوت‌تری

انجیل لیندیس‌فارن (تصویر ۶ ب)، دم پرده نواری در زیر گردن آن و سر و گردن پرده در بالای دم قفل‌شده است. در شکل نهایی آن‌ها، پرندگان به‌طور سردرگم و اغواکننده‌ای در یکدیگر پیچ‌وتاب خورده‌اند و تکرارشان تقریباً مسحورکننده است. (Guilmain, 1987, 32-38) انجیل لیندیس‌فارن یکی از بهترین نمونه‌های این تحول و تکامل تدریجی درهم‌بافته‌های جانوری با ویژگی اندام‌واری غیرعادی است که بگفته محققان تزئینات و آرایه‌ها به متن و متن به آرایه‌ها تبدیل شده‌اند. (Calkins, 1983, 70)

۴-۱. نقوش مارپیچ و گره‌های سلتی

در حقیقت دست‌مایه اصلی نقوش و گره‌های سلتی، همان طرح‌های رایج در هنر اقوام به‌اصطلاح بربر و سلت‌ها بوده که شامل خطوط منحنی و نامتقارن تلفیق‌شده با اشکال حیوانی و انسانی با ظاهری اندام‌وار و پیچان است.

تصویر ۷. نمونه نقوش مارپیچ سلتی همراه با نقوش جانوری در سپر مکشوف در رودخانه تایمز لندن، ۱۸۰ تا ۱۲۰ پ.م، مأخذ: Kruta, 2015: 189

الف

ب

ج

تصویر ۸. نمونه نقوش چرخان و گره سلتی صفحات تزیین نسخه‌های خطی اینسولار: الف. برگ شماره ۳ از کتاب دورو، مأخذ: The Book of Durrow, n.d. ب. برگ شماره ۹۴ از انجیل لیندیس‌فارن، مأخذ: Lindisfarne Gospels, n.d. و ج. برگ شماره ۳۳ از کتاب کلز، مأخذ: Carpet Pages, n.d. نگارندگان.

نسبت به نمونه‌های قبل مشاهده می‌شود که مشابه نقوش انتزاعی و تجریدی به‌کاررفته در آدین‌بندی اسلامی است. (تصویر ۸ ج)

۱-۵. الگوهای هندسی و شکسته

در میان نقوش به‌کاررفته در این انجیل الگوهایی شبیه طرح کلیدی و پلکانی دیده می‌شود که تنها آرایه‌هایی بر مبنای اشکال هندسی و خطوط شکسته هستند. نمونه‌هایی از انواع الگوهای کلیدی، پلکانی و نیز حصیری استفاده‌شده در نسخه‌های خطی هنر اینسولار در تصویر ۹ دیده می‌شود. در نسخه کتاب کلز برگ شماره ۳۳ (تصویر ۹ ب)، این نقش‌ها به‌صورت یک الگوی مشبک یا حصیری در چهارگوشه صفحه تزیین ترسیم‌شده‌اند. در میان این نقش‌مایه‌ها، در نسخه انجیل لیندیس‌فارن برگ شماره ۲۱۰ (تصویر ۹ د)، طرح صلیب شکسته که بگفته محققین متأثر از نماد مهر زردشتی است، نیز به‌کاررفته است.

در برگ شماره ۲ انجیل لیندیس‌فارن (تصویر ۹ ج) در گوشه‌های قاب اصلی صفحه تزیین، نقوشی مشابه طرح کلیدی به‌صورت شکسته در یک قالب پلکانی ترسیم‌شده‌اند. طرح نهایی الگوهای کلیدی به‌کاررفته در این برگ با کاهش صلبیت و استحکام هندسی، به زیبایی و جذابیت بصری کمک می‌کند. با بررسی‌های به‌عمل‌آمده در این نقش‌مایه‌ها مشخص شده هنرمند این طرح‌ها را بدون ابزار اجرا کرده و متعاقباً بی‌نظمی‌های کوچک بی‌شماری را به وجود آورده است. (Guilmain, 1985, 537-8)

به‌طورکلی از لحاظ تاریخی بسیاری از طرح‌ها و نقوش مورد استفاده در اناجیل مورد مطالعه به دوره پیش از مسیحیت بازمی‌گردند. در این نسخه‌ها تعداد زیادی از عناصر و المان‌های سبک‌های سلتی، ژرمنی و ایرلندی مشاهده می‌شود. به‌عنوان مثال، سبک مارپیچی و فرم‌های گره‌ای شکل به‌طور آشکار تحت تأثیر هنر سلتی‌اند، الگوی حیوانات و پرندگان به‌هم‌پیچیده برگرفته از هنر ژرمنی و حتی مشاهدات مذهب از حیات وحش و نقوش هندسی نیز تحت تأثیر هنر ژرمنی است. باید عنوان کرد هنر اقوام گذشته مورد اشاره در برهه‌هایی از تاریخ به‌شدت از یکدیگر متأثر بوده‌اند و انفکاک آن‌ها در برخی آثار کار دشواری است.

۲. هنر تذهیب در قرآن‌های چهار سده نخست اسلامی

کتاب‌آرایی بعد از اسلام روند روبه‌رشدی در ادوار مختلف تاریخی داشته است. هنر تزیین کتاب در قرون اولیه پس از اسلام را بیشتر از روی قرآن‌های به‌جامانده قضاوت می‌کنند؛ زیرا در این دوران کتب دیگر کمتر تزیین‌شده و یا اثری از آن‌ها باقی نمانده است. (ره‌نورد، ۱۳۸۶، ۱۷) بیشتر قرآن‌هایی که پیش از قرن ۴ هجری در دسترس ما قرار دارد به شکل رقعاتی است که اغلب آن‌ها تک‌برگ‌های

	<p>ج. پلکانی</p>			<p>الف. کلیدی</p>
	<p>د. صلیب شکسته</p>			<p>ب. مشبک</p>

تصویر ۹. نمونه‌هایی از الگوهای: الف. کلیدی، ب. پلکانی، ج. حصیری یا مشبک، د. طرح صلیب شکسته در صفحات تزئین نسخه‌های خطی اینسولار، مأخذ: Lindisfarne Gospels, n.d و The Book of Durrow, n.d

مخدوش و آسیب‌دیده هستند. تعداد بسیار کمی از این رقعات قرآنی دارای رقم نویسی است و نمی‌توان آن‌ها را به شهری خاص نسبت داد. (فرانسیس دروش، ۱۳۷۹، ۱۳) نمونه‌های مورد مطالعه فاقد تاریخ قطعی بوده و با توجه به بررسی‌ها و کاوش‌های علمی انجام شده در مورد نحوه اکتشاف، نوع مواد مورداستفاده و نیز خط به‌کاررفته، محققین تاریخ احتمالی این نمونه‌ها را به سده سوم هجری نسبت داده‌اند.

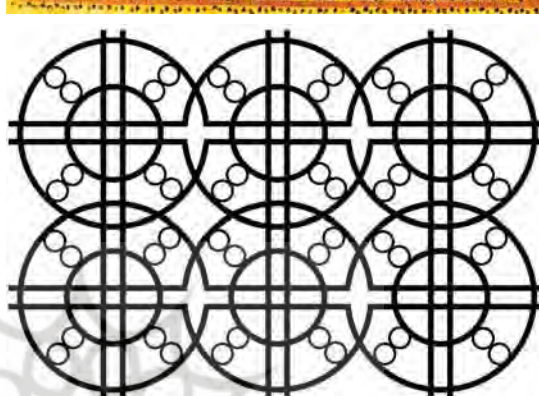
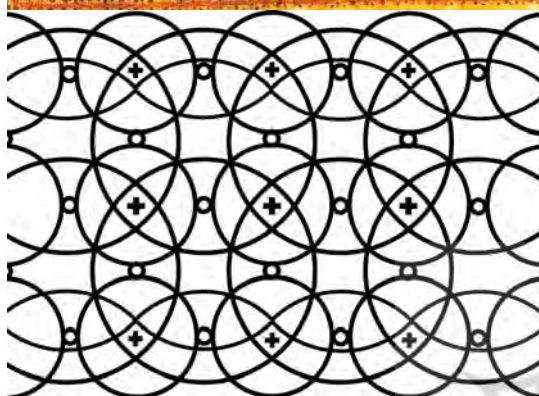
انتزاعی پوشاننده و نیز تزئینات ترنج عموماً با نقوش گیاهی پرشده است. (کشمیری، ۱۳۹۶، ۴۹ و ۵۰) به‌طور کلی مجموعه نقوش تزئینی به‌کاررفته در صفحات تزئین قرآن‌های اولیه عبارت‌اند از نقوش هندسی که اساس شکل‌گیری این صفحات و مبنای تقسیم‌بندی آذین‌موردنظر است، آرایه‌های گیاهی انتزاعی، نقوش درهم‌بافته، تسمه‌ها و ریسمان‌ها.

آثار منتخب از کتاب سبک عباسی شامل نمونه‌های قرآنی از مجموعه ناصر خلیلی به شماره ثبت QUR372، KFQ78 و KFQ81 است که بر پوست و در قطع افقی نگاشته و تذهیب شده‌اند. تمامی این نمونه‌ها از یک قاب مستطیلی افقی به همراه یک آذین حاشیه‌ای در کناره بیرونی این قاب تشکیل شده‌اند. تقسیم‌بندی فضایی در تذهیب این آثار غالباً شامل نقوش هندسی مربع، مستطیل و لوزی است که فضای بین نقوش هندسی با طرح‌هایی از نقوش تجریدی و گیاهی پرشده است.

۱-۲. نقوش هندسی در صفحات تزئین قرآن‌های اولیه معمولاً نقوش هندسی در آذین این صفحات کاربرد زیادی داشته است. بیشترین نقش هندسی به‌کاررفته در سده‌های نخست دایره است که غالباً شیوه ترسیم آن دایره‌های متقاطع بوده که در نتیجه این تداخل، شکل هندسی جدیدی در فضای مشترک آن‌ها ایجاد شده است. نمونه‌ای از طرح دوایر متقاطع که با قطرهای متفاوت به‌صورت زنجیروار در یکدیگر تداخل کرده‌اند را می‌توان در نمونه شماره QUR372 از مجموعه ناصر خلیلی مشاهده کرد و طرح و الگوی ابتدایی آن در تصویر ۱۰ دیده می‌شود.

در این کتیبه تزئینی نقوش درهم‌بافته‌ای متشکل از دایره و خطوط راست، مشاهده می‌شود. فضای داخلی دوایر به‌طور متفاوت رنگ‌آمیزی شده است. در برگ شماره ۹۹ از نمونه مورد اشاره (QUR372)، علاوه بر دایره، نقوش هندسی دیگری از به هم پیوستن خطوط منحنی و شکسته (نوارهای دوتایی) به‌دست‌آمده است. این نقوش چهارگوش‌هایی به‌صورت مربع و لوزی با اضلاع انحنادار هستند. در اینجا دایره‌ها نقشی به‌مراتب کم‌رنگ‌تر

نمونه‌های منتخب از مجموعه چستریتی در دوبلین ایرلند (ثبت‌شده به شماره ۱۴۰۷)، نیز رقعاتی پراکنده از یک قرآن متعلق به قرن سوم هجری و دوره عباسیان است که بر پوست و در قطع افقی نگاشته و تذهیب شده است. این نمونه‌ها شامل یک تک‌برگ مذهب در صفحه ۱ و دو صفحه تماماً مزین و جفت روبه‌روی هم (صفحات ۳ و ۴) است. در این صفحات نیز اساس شکل‌گیری و فضاسازی، نقوش هندسی هستند که به‌صورت یک قالب تزئینی مستطیل شکل و آذین حاشیه‌ای (ترنج) بزرگ در کناره بیرونی آن رسم شده است. داخل این قاب‌ها را نقوش هندسی یا نقوش

ب

الف

تصویر ۱۰. نمونه شماره QUR372 از مجموعه ناصر خلیلی، برگ‌هایی از جزء دوم قرآن کریم منسوب به شمال آفریقا یا مصر و اواخر قرن سوم هجری قمری، الف. برگ شماره ۳ به همراه طرح نمادین آن. ب. برگ شماره ۹۸ به همراه طرح نمادین آن، مأخذ: دروش، ۱۳۷۹، ۷۶-۷۵ و نگارندگان.

دقت بیشتری صورت گرفته است. (تصویر ۱۲ الف) در ترسیم دوایر در این نسخه مانند موارد قبلی از نوارهای دوتایی استفاده شده است. نحوه ترسیم دایره‌های متداخل در این صفحه تزیینی یادآور طرح صلیب یا چلیپا است. خطوط تشکیل‌دهنده فضای هندسی داخل قاب از ضخامت بالا و از تزیینات ساده‌ای برخوردار است که در نقاط تقاطع به صورت خطوط درهم تافته ظاهر شده‌اند.

۲-۲. آرایه‌های مارپیچ و گیاهی

آرایش و تزیین صفحات مذهب قرآنی در ابتدا ترکیبی از سبک‌های هنری ساسانی، بیزانس و نبطی بوده و قسمتی از آنها از کتاب‌های یهود و مسیحیان کلیسای شرقی اقتباس شده است. (محمدحسن، ۱۳۲۰، ۷۴) آرایه‌های گیاهی به‌کاررفته در قرآن‌های ساده‌های نخست اسلامی در دو فضای مجزا شامل قاب اصلی صفحه تزیین و ترنج کناری متصل به کادر دیده شده است. به‌طور کلی حفره‌های خالی میان جداول دایره‌ای متداخل یا جداول چهارگوش، مکانی برای گنجاندن تزیینات گیاهی تخلیص شده و متقارن را فراهم آورده است. این طرح‌های گیاهی عبارت‌اند از برگ

از صفحات پیشین بر عهده‌دارند. نکته قابل‌توجه در دو نمونه متأخر طرح صلیبی به‌دست‌آمده در فضای بین دوایر است. (فرانسیس دروش، ۱۳۷۹، ۷۴-۷۶) در نمونه شماره KFQ78 از مجموعه ناصر خلیلی طرح دوایر متداخل به صورت ساده‌تر و در تعداد کم‌تر اجرا شده است. در این نمونه طرح‌های گیاهی انتزاعی نسبت به نمونه قبل (شماره QUR372) پیشی گرفته است. (تصویر ۱۱) در صفحه تزیین دیگر این نمونه داخل کتیبه مرکزی، پوشیده از لوزی‌هایی با اندازه یکسان است. صفحه تزیین در نمونه شماره KFQ81 از مجموعه ناصر خلیلی به شیوه متفاوتی از دو نمونه پیشین آذین شده است. در این نمونه از دایره استفاده نشده و مینای تقسیم‌بندی قاب تزیین، نقوش هندسی مربع و مستطیل است. فضای مستطیل مرکزی در این صفحه به لوزی‌های کوچکی تقسیم شده و این لوزی‌ها از نوارهای دوتایی درهم‌بافته به وجود آمده است.

برخلاف نمونه‌های پیشین در نمونه چستربیتی به شماره ۱۴۰۷، بیشتر فضاسازی توسط اشکال مربع، مستطیل و لوزی انجام شده است (تصویر ۱۲ ب). هرچند شکل ترسیم دوایر در نمونه برگ شماره ۱ قاعده‌مندتر و باظرافت و

ضلع منحنی قرار گرفته، پرکرده است.

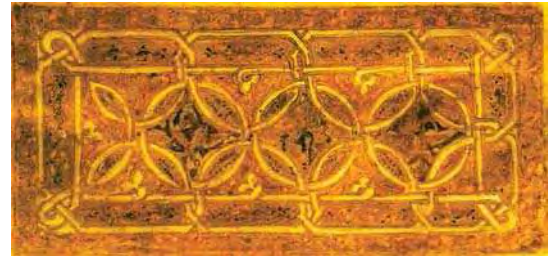
نقوش و آرایه‌های گیاهی به‌کاررفته در نمونه چستربیتی، نسبت به نمونه‌های اشاره‌شده در مجموعه خلیلی تکامل‌یافته‌تر و تداعی‌کننده نقوش اسلیمی در سده‌های بعدی است. در این نمونه‌ها ساقه‌ها کاملاً به دور خود چرخیده است. (تصویر ۱۴ الف) ساقه‌های برگ‌دار به کاسبرگ دوتایی ختم شده و از هر کاسبرگ دو گلبرگ بزرگ به همراه غنچه میانی روئیده است (همان نقش‌مایه لوتوس یا گل نیلوفر). همچنین فضای بین دواير متداخل توسط نقوشی شبیه برگ نخل تقسیم‌بندی شده و فضاهای کوچک‌تر مابین آن‌ها توسط طرح‌هایی شبیه گل لوتوس تزئین شده‌اند. (تصویر ۱۴ ب)

نمای کلی آذین حاشیه‌ای متصل به کناره قاب مستطیلی در نمونه‌های ناصر خلیلی شکلی شبیه درخت سرو و یا برگ نخل دارد. اتینگهاوزن این نوع ترنج را متأثر از پالمت یا برگ‌های نخل دوره ساسانی می‌داند. عموماً این برگ نخل‌ها دو یا سه پر هستند. (اتینگهاوزن، ۱۳۷۸، ۳۲۲) نقوش برگ‌های به‌کاررفته در داخل این ترنج به‌صورت شاخه‌های متصل نباتی یا همان اسلیمی است که از طرحی ساده و تخلیص‌شده برخوردار است. (تصویر ۱۵ الف) نوع تزئینات به‌کاررفته در ترنج کناری در نمونه‌های چستربیتی شامل تکرار الگوی یکسانی از طرح شبه پولکی در انتهای پره‌هاست که انتهای هر پولک نیز توسط خطوط هاشور تزئین شده است. (تصویر ۱۵ ب تا د) همچنین طرح پولکی در تزئین نوارهای حاشیه نیز به‌کاررفته است که نمونه‌ای از آن در برگ ۱ از مجموعه چستربیتی در (تصویر ۱۶) دیده می‌شود.

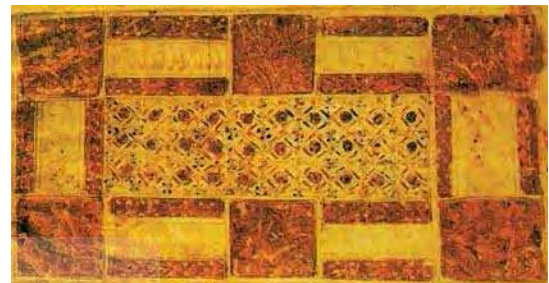
۲-۳. تسمه‌ها و درهم‌بافته‌ها

بقیه فضاهایی که به تزئین گیاهی اختصاص داده نشده با شبکه‌های ریزنقش از اشکال و گره‌های هندسی تکرارشونده و اشکال درهم‌بافته، پرشده است. در برخی موارد، این اشکال درهم‌بافته تنها برای تزئین نوار حاشیه به‌کاررفته است. این طرح که در تذهیب نخستین قرآن‌های دست‌نویس دیده می‌شود، یکی از وجوه اشتراک هنر اسلامی و هنر مسیحی است. این طرح غالباً به‌صورت نوارهای دوتایی به رنگ طلایی ترسیم شده است. (قلی‌زاده اصل، ۱۳۹۲، ۵۹) در نمونه‌های KFQ78 و KFQ81 از مجموعه ناصر خلیلی، نقوش درهم‌بافته به سبک قبطی حاشیه اطراف قاب مرکزی را تزئین کرده‌اند. (تصویر ۱۷ الف)

همچنین درهم‌بافته‌های به سبک قبطی به همراه تسمه‌های ریسمانی شکل فضای اطراف قاب مرکزی را در نمونه برگ‌های ۳ و ۴ از مجموعه چستربیتی (ثبت ۱۴۰۷) را تزئین کرده‌اند. (تصویر ۱۷ ب) در محل تقاطع تسمه‌ها، گره‌هایی به همین سبک رسم شده است. در برگ ۱ از مجموعه چستربیتی نیز بین فضاهای تقسیم‌شده و نیز فضای

الف

ب

تصویر ۱۱. نمونه‌های شماره KFQ78 (الف) و KFQ81 (ب) از مجموعه ناصر خلیلی، قرن سوم هجری قمری، مأخذ: دروش، ۱۳۷۹: ۱۲۴ و ۱۳۰

نخلی پالمت^۱ و شاخه‌های متصل نباتی آرابسک^۲. اصطلاح آرابسک که ابتدا توسط هنرپژوهان غربی به‌کاررفته است، یا همان آرایه اسلیمی، اقتباسی از نقش برگ‌های درخت تاک یا طرح خود درخت است که حالت تجریدی به خود گرفته و به‌تدریج اشکال گوناگونی را به خود اختصاص داده است. درحالی‌که آرایه‌های گیاهی شامل همان نقش انتزاعی شاخه یا بوته گل و برگ و غنچه است. (آژند، ۱۳۹۳: ۱۰۰)

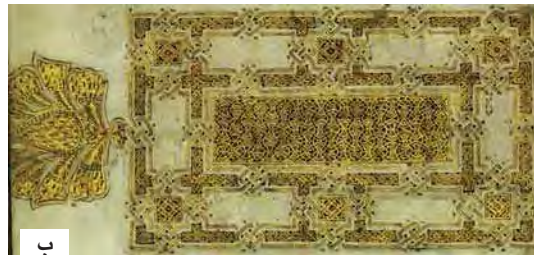
در نمونه QUR372 از قرآن‌های مجموعه خلیلی تنها در برگ شماره ۹۹ یک نوار تزئینی در کناره داخلی قاب دیده می‌شود که از آرایه‌های ماریچ گیاهی یا اسلیمی تشکیل شده است. این آرایه گیاهی به‌صورت ساقه‌های پیچان و پیش‌رونده ترسیم‌شده و طرح نمادین این عنصر تزئینی در تصویر ۱۳ الف دیده می‌شود. در سایر صفحات تزئینی این نمونه، نقوش شبه قلبی فضای داخلی جداول دایره‌ای متقاطع را پر کرده‌اند. داخل کتیبه مرکزی یکی از صفحات تزئین تک‌برگی نمونه KFQ78، فضای خالی بین لوزی‌ها نقش گیاهی به شکل برگ‌های سه‌پریا برگ‌شبدری بر زمینه‌ای هاشور خورده، تصویر شده است. همچنین ساقه‌های پیچانی از گل‌ها و برگ‌های انتزاعی، حاشیه این صفحات تزئین را آذین بسته‌اند. (تصویر ۱۳ ب) قابل توجه است نقوش اسلیمی در نمونه KFQ81، داخل مربع‌ها را اشکال با نقوشی از گل و گیاه که گرداگرد لوزی‌هایی با

غالب در هر دو نمونه مشخص شد. در یک نگاه کلی به آرایه‌های به‌کاررفته در این نسخ، به دلیل مهارت اجرا و ظرافت بیشتر طرح‌ها در نسخه‌های اینسولار، شباهت و تطابق چشمگیری مشاهده نشد. این در حالی است که علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری در نوع ترکیب‌بندی و نقش‌مایه‌های غالب، با تعمق بیشتر در جزئیات آرایه‌های تزئینی می‌توان نشانه‌هایی از تشابه نقش‌مایه‌ها را در اناجیل اینسولار و قرآن‌های اولیه به دست آورد. چنانچه قبلاً نیز اشاره شد، بیشترین آرایه تزئینی به‌کاررفته در اناجیل اینسولار، انواع نقوش درهم‌بافته با منشأ قبطی است. این نقوش در نسخه‌های قرآنی اشاره شده نیز به شیوه‌ای بسیار ساده‌تر و ابتدایی ترسیم شده‌اند. نقوش درهم‌بافت در نسخه‌های اینسولار معمولاً در چند ردیف و به‌طور پیوسته باظرافت و پیچیدگی بسیار بالایی در حاشیه و داخل کتیبه‌ها ظاهر شده درحالی‌که در نمونه‌های قرآن‌های اولیه این نقوش تنها در یک ردیف و در فواصل منقطع دیده می‌شوند. گونه‌ای از نقوش درهم‌بافت در قرآن‌های اولیه نیز مشاهده شده که نوع حرکت موجی شکل خطوط آن را می‌توان در یکی از نقوش درهم‌بافت جانوری در نسخه کتاب دورو دید. در جدول ۱، تشابه و تمایز برخی از عناصر و آرایه‌های تزئینی مورد استفاده در نسخه‌های انجیل اینسولار و قرآن‌های اولیه ارائه شده است.

در اناجیل اینسولار نقوش جانورسان به‌صورت درهم‌بافت با طرح پرنده و سگ مشاهده می‌شود، درحالی‌که در قرآن‌های اولیه و حتی در قرآن‌های متأخرتر با محدودیت در تصویرسازی نقوش جانوری و انسانی در تزئین صفحات قرآنی مواجه هستیم. هرچند در برخی نسخه‌های ابتدایی، آرایه‌هایی مشاهده می‌شود که می‌تواند تداعی‌کننده بخشی از پیکره جانوری باشد. به‌عبارت‌دیگر در تزئین نسخه‌های قرآنی از ایجاد صراحت اجتناب می‌شود؛ زیرا صراحت در تصویر ممکن است موجب تجسم زودرس خیال گردد و در نتیجه روح را به‌ناچار از ادامه تعمق در جهت مطلوب بازدارد. (لینگز، ۱۳۷۷، ۷۶) در نسخه‌های

الف

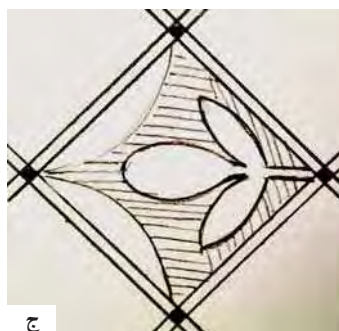
ب

تصویر ۱۲. صفحات تزئین قرآنی از سده سوم هجری قمری، ایران یا عراق (دوره عباسیان)، الف. برگ شماره ۱، ب. برگ شماره ۳ از مجموعه موزه چستر بییتی در دوبلین ایرلند به شماره ثبت ۱۴۰۷، مأخذ: Mushaf DM 1, n.d

مابین دو دایره هم‌مرکز از نقوش درهم‌بافته و تسمه‌های ریسمانی استفاده شده است. در برگ‌های ۳ و ۴ از مجموعه موزه چستر بییتی نیز درهم‌بافته‌هایی موجی شکل به‌صورت نوارهای دوتایی افقی و عمودی مرکز صفحه را پر کرده‌اند. (تصویر ۱۷ج). علاوه بر نقوش درهم‌بافته، در برخی از فضاهای خالی به‌دست آمده از جدول‌کشی، از نقوش و گره‌های هندسی با طرح مشبک یا حصیری برای تزئین استفاده شده است. (تصویر ۱۷د)

۳. تطبیق نقش‌مایه‌های اناجیل اینسولار و قرآن‌های اولیه سده‌های نخست اسلامی

با مطالعه انجام شده در نقش‌مایه‌های مورد استفاده در صفحات تزئین اناجیل اینسولار و قرآن‌های اولیه، نقوش

ج

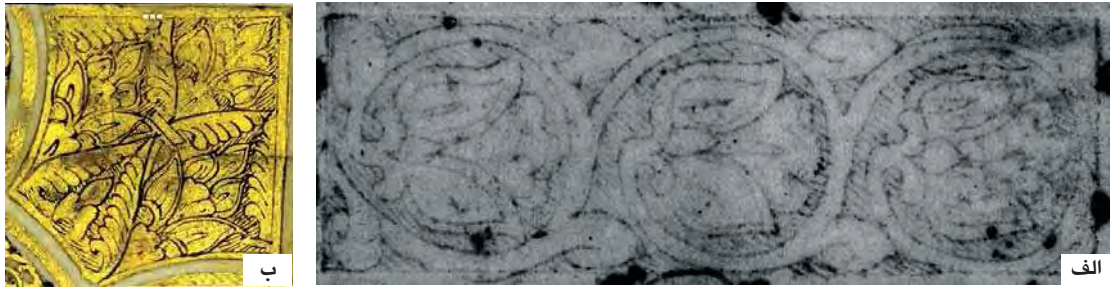

ب

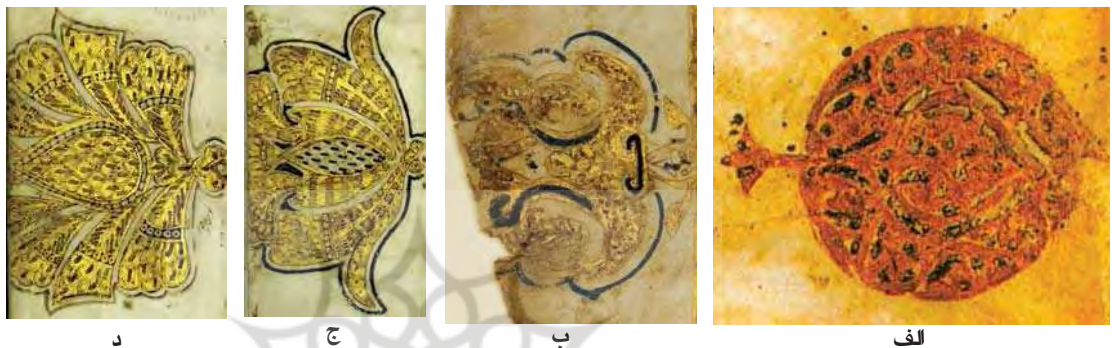

الف

تصویر ۱۳. الف. طرح نمادین از آرایه گیاهی استلیزه شده در تزئین حاشیه کناری در صفحه تزئین شماره ۳۷۲ QUR از مجموعه ناصر خلیلی، مأخذ: نگارندگان. ب. ساقه‌های پیچان و پیش‌رونده در سرتاسر حاشیه صفحه تزئین قرآن نمونه KFQ78 از مجموعه ناصر خلیلی، مأخذ: دروش، ۱۳۷۹، ۱۲۴. ج. طرح نمادین از نقوش برگ‌های سه پر یا برگ شبدری در نمونه قبلی، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۴. الف. ساقه‌های پیچان به همراه گل‌های چند پر در تزئین حاشیه. ب. تزئینات گیاهی برگ نخلی در فضای بین دایره‌های متداخل، به ترتیب برگ‌های شماره ۳ و ۱ از مجموعه موزه چستربیتی در دوبلین ایرلند به شماره ثبت ۱۴۰۷، مأخذ: Mushaf DM 1, n.d

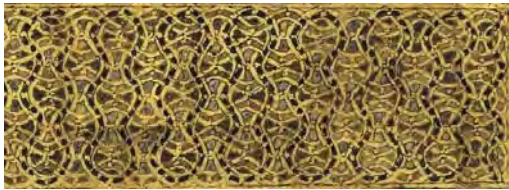
تصویر ۱۵. تصاویر ترنج یا آذین حاشیه‌ای: الف و ب به ترتیب نمونه‌های QUR372 و KFQ78 از مجموعه ناصر خلیلی، مأخذ: دروش، ۱۳۷۹: ۷۵ و ۱۲۴. ج و د به ترتیب برگ‌های شماره ۱ و ۳ از مجموعه موزه چستربیتی در دوبلین ایرلند به شماره ثبت ۱۴۰۷، مأخذ: همان.

تصویر ۱۶. طرح پولکی استفاده‌شده در: الف. انتهای پره‌های برگ نخلی در ترنج کناری. ب. حاشیه تزئینی دور قاب مرکزی، به ترتیب برگ‌های شماره ۴ و ۱ از مجموعه موزه چستربیتی در دوبلین ایرلند به شماره ثبت ۱۴۰۷، مأخذ: Mushaf DM 1, n.d

به نقش اسلیمی در قاب‌های دایره‌ای درون صفحه ترسیم‌شده است. علاوه بر نقش اسلیمی، گره‌های سه پر به‌کاررفته در تزئین اناجیل نیز شکل ساده‌تر و انتزاعی‌تری از گیاهان سه پر ترسیم‌شده در نسخه‌های قرآنی مورد اشاره هستند. نقش مایه‌های هندسی در دو نسخه انجیل و قرآن از طرح‌های متنوعی برخوردارند که تنها نقش مشابه و مشترک در هر دو نسخه طرح هندسی مشبک یا حصیری است که فضای داخل کتیبه‌های مستطیلی یا دایره‌ای را پر کرده است. علاوه بر این طرح صلیب یا صلیب شکسته نیز در فضاهای خالی باقی‌مانده در برخی از نسخه‌های انجیل و قرآن وجود دارد. بیشترین نقش مایه به‌کاررفته در نسخه‌های قرآنی سده‌های نخست اسلامی اغلب شامل نقوش هندسی بر مبنای دایره است. در حالی که در نمونه‌های مجموعه چستربیتی بیشتر نقوش هندسی شکسته غالب است. ترکیب بندی کلی در قرآن‌های اولیه افقی و در نسخه‌های انجیل اینسولار عمودی است.

قرآنی مورد مطالعه در تزئین برگ‌های ترنج کناری و نیز در نمونه‌ای در تزئین حاشیه کتیبه، آرایه‌هایی شبیه پولک ماهی دیده می‌شود. در اینجا نقش جانوری به‌طور صریح و شفاف استفاده نشده و به نظر می‌رسد وجود چنین آرایه‌ای را نیز می‌توان به دلیل کثرت استفاده از این نقش مایه در سایر آثار یک موقعیت جغرافیایی خاص منسوب کرد. به دلیل ارائه تمثال‌هایی از عالم ملکوتی و بهشت برین در متن قرآن، مذهبین از آرایه‌های گیاهی به‌صورت تجریدی برای تزئین صفحات بهره‌وافر برده‌اند. آرایه‌های گیاهی در نسخه‌های قرآنی به مراتب بیشتر از اناجیل اینسولار است. این آرایه‌ها شامل برگ نخل، گیاهان دو یا سه پر، شاخه‌های درهم‌پیچیده گیاهی است. می‌توان در نسخه‌های قرآنی، درهم‌پیچیدگی شاخه‌های گیاهی که انتهای آن به برگ‌های اسلیمی مانند ختم می‌شود را در نمونه‌ای از نقوش مارپیچ سلنتی در نسخه کتاب کلز مشاهده کرد. در این نسخه آرایه پیچانی با انتهایی شبیه

	
(ب)	(الف)
	
(د)	(ج)

تصویر ۱۷. سایر نقوش تزیینی به‌کاررفته در تذهیب صفحات تزیین قرآن‌های اولیه: الف و ب نقوش درهم‌بافته به ترتیب نمونه KFQ78 از مجموعه خلیلی و برگ ۳ از مجموعه چسترییتی به شماره ثبت ۱۴۰۷. ج- نوارهای موجی شکل. د- نقوش هندسی مشبک یا حصیری شکل در برگ‌های ۱ و ۴ از مجموعه چسترییتی به شماره ثبت ۱۴۰۷. مأخذ: دروش، ۱۳۷۹، ۱۲۴ و Mushaf DM 1, n.d.

جدول ۱. وجه تشابه و تمایز عناصر و آرایه‌های تزیینی صفحات تزیین در نسخه‌های اینسولار و قرآن‌های اولیه، مأخذ: نگارندگان.

قرآن‌های اولیه سده‌های نخست اسلامی	نسخه‌های خطی انجیل اینسولار	نقوش تزیینی
		ترکیب‌بندی
ترکیب‌بندی افقی به همراه ترنجی در حاشیه کناری	ترکیب‌بندی کلی عمودی به همراه قاب‌بندی‌های داخلی	
		درهم‌بافته
سادگی و عدم پیوستگی درهم‌بافته و اجرای محدود آن به حواشی قاب‌ها	پیچیدگی و ظرافت بیشتر و پیوستگی درهم‌بافته‌ها در کل صفحه تزیین	
		نقوش انتزاعی
آرایه‌های اسلیمی در حاشیه قاب‌ها و ترنج‌های کناری	آرایه‌های حیوانی شبه اسلیمی در نقوش سلتی	

		نقوش گیاهی
گل‌های سه پر و دو پر در انتهای ساقه‌های پیچک‌وار، برگ نخلی در ترنج کناری	گره‌های سه پر سلتی به صورت کاملاً تجریدی و انتهای تیز پرها	
		نقوش جانوری
طرح پولکی در انتهای برگ‌های نخل در ترنج کناری. نقوش انتزاعی و بعضاً تداعی‌کننده نقوش جانوری است.	درهم‌بافته‌هایی از نقوش جانورسان سنگ و پرنده. نقوش از صراحت تصویری بیشتری برخوردارند.	
		نقوش هندسی مشبک
نقوش مشبک درشت‌تر با خطوط دوتایی که شبکه‌های آن تزئین و پر شده است	نقوش مشبک ریز با خطوط دوتایی بدون تزئین فضای داخل شبکه‌ها	

نتیجه

در این مقاله سعی شده به مطالعه و تطبیق نقش‌مایه‌ها و عناصر تزئینی به‌کاررفته در صفحات تزئین نسخه‌های خطی اناجیل اینسولار و قرآن‌های سده‌های نخست اسلامی پرداخته شود. این پژوهش صرفاً به دنبال یافتن شباهت‌ها نبوده، بلکه یکی از موارد مهم، نحوه بازنمایی نقوش و یا مضامین در قالب عناصر انتزاعی و تجریدی در دو فرهنگ دینی متفاوت است. در هر دو نسخه اسلامی و مسیحی از نقوش و المان‌های گذشته غیردینی (ساسانی و سلتی) در یک ساختار و ترکیب جدید جهت بیان تصورات و ایده‌های دینی استفاده شده است. علیرغم متفاوت بودن ظاهری نقوش در هر دو مورد، پیچیدگی، تراکم و انباشت، ذوق به غنا و هراس از «نبود» و جای خالی در آن‌ها محسوس است. مذهب مسلمان و مسیحی با توجه به انگاره خویش از ذات احدیت و عظمت سخنان پروردگار، از عناصر غیردینی و پالایش آن‌ها در تزئین کتب مقدس بهره برده است. با توجه به مطالعات و تجزیه و تحلیل‌های انجام‌شده، وجوه افتراق و اشتراک نقوش نسخه‌های مورد بررسی در ۷ محور به روشنی مورد تحلیل قرار گرفت: ۱. ترکیب‌بندی: برخلاف ترکیب‌بندی افقی در قرآن‌های سده نخست، ترکیب‌بندی نسخه‌های خطی اناجیل عمودی بوده و هر دو نمونه قرآنی و اناجیل عموماً از تقسیم‌بندی‌های هندسی برخوردارند. تقسیم‌بندی هندسی در قرآن‌های اولیه جزئی از تزئینات آن محسوب می‌شود که اغلب مبتنی بر خطوط منحنی و دوایر است درحالی‌که در اناجیل از نقوش هندسی بیشتر در قالب‌بندی صفحه استفاده شده است. ۲. نقوش درهم‌بافته: به نظر می‌رسد بیشترین وجه اشتراک نمونه‌های اناجیل و قرآنی در آرایه تزئینی درهم‌بافته باشد که منشأ هر دو، درهم‌بافته‌های قبطی است. درهم‌بافته‌های اناجیل از ظرافت و پیچیدگی بیشتر و مهارت بسیاری در اجرا برخوردار بوده درحالی‌که در نسخه‌های قرآنی به شیوه‌ای ساده‌تر و اجرای محدودتر

ارائه شده است. ۳. نقوش انتزاعی: موضوع قابل توجه آرایه‌های شبه اسلیمی است که به نوعی در هر دو نمونه‌های اسلامی و مسیحی مشاهده می‌شود. در اناجیل این آرایه‌ها از هنر پیشین خود یعنی هنر سلت اخذ شده و در نسخه‌های اسلامی مستقیماً از استحاله نقش برگ نخل و پالمت ایجاد شده است. منشأ این نقوش در هنر سلت نیز به نقش برگ نخل و یا پالمت مصری می‌رسد. وجه تمایز بارز بین نقش مایه‌های اناجیل و قرآن‌های اولیه مورد اشاره، حضور آرایه‌هایی نظیر نقوش سلتی متأثر از هنر اقوام قدیمی ساکن در مرکز اروپا و خطوط مارپیچ جانوری است که یکی از عناصر اصلی تزیین در نسخه‌های خطی اینسولار محسوب می‌شوند. ۴. نقوش گیاهی: در هر دو نمونه اناجیل و قرآن، مذهب از بازنمایی کامل آرایه‌های گیاهی و جانوری اجتناب کرده است. در نمونه‌های قرآنی آرایه‌های گیاهی بیشتری به چشم می‌خورد از جمله شاخه‌های پیچان در حاشیه‌ها به همراه گل‌های سه پر و دو پر در انتهای ساقه‌های پیچک‌وار و نیز برگ نخلی در ترنج کناری از نقوش گیاهی بکار رفته در تزیین این صفحات است. نقوش گیاهی در نسخه‌های اناجیل از محوریت کمتری برخوردار بوده و این نقوش به صورت گره‌های سه پر سلتی نشان داده شده است. ۵. نقوش جانوری: صراحت تصویر در بازنمایی نقوش جانورسان در نسخه‌های مسیحی بیشتر است و عمدتاً در پیچ‌وخم نقش‌ها و بافته‌ها نسبتاً مخفی مانده است. این در حالی است که در نسخه‌های قرآنی نقوش جانوری یا وجود ندارند و یا به صورت کاملاً محدود و انتزاعی به طرح‌های پولکی در انتهای برگ‌های نخل ترنج کناری بسنده شده است. ۶. نقوش هندسی مشبک: ویژگی مشترک دیگر نمونه‌های اناجیل و قرآنی مورد مطالعه، وجود نقش مایه‌هایی با طرح هندسی مشبک یا حصیری است که فضای خالی این صفحات را به خود اختصاص داده‌اند. به طور کلی می‌توان گفت عناصر تزیینی مورد استفاده در صفحات تزیین اناجیل عمدتاً از درهم بافته‌ها، گره‌ها، تزیینات هندسی و یا تکرار عناصر بیومورفیک است. آرایه‌های تزیینی غالب در قرآن‌های اولیه نیز شامل نقوش هندسی، آرایه‌های گیاهی انتزاعی، درهم بافته‌ها و ریسمان‌ها است. همچنین غلبه خطوط منحنی بر شکستگی‌ها از ویژگی‌های آرایه‌های تذهیب در قرآن است که این ویژگی در اناجیل مورد بررسی نیز به صورت قاب‌بندی و یا خطوط پرپیچ‌وخم بافته‌ها مشاهده شده است. در صفحات تزیین نسخه‌های اناجیل برخی از صفحات به طور عمدانه ناتمام مانده است، هر چند دلایل این امر متعدد است ولی می‌توان بیشترین انگیزه ناتمامی آن را به تواضع و فروتنی مذهب در برابر کمال مطلق و ذات احدیت و بزرگی و عظمت و بی‌نقصی سخنان خداوند نسبت داد. صفحات تزیین اناجیل به مثابه یک جهان پرهیا و پارانرژی از المان‌های این جهانی است که درون قاب‌های منظم و معقول گره‌دار، محدود شده‌اند. نکته جالب استفاده از نقوش و المان‌هایی با منشأ ضد خدایی (سبک‌های هنری غیر مسیحی) در قوی‌ترین نماد مسیحیت است که پیش از آن، کارکرد جادویی و تزیینی داشتند. در حقیقت مذهب مسیحی با خلاقیت فراوان از این نقوش جهت تولید و تصورات و ایده‌های مذهبی‌اش استفاده کرده است.

منابع و مأخذ

آژند، یعقوب، ۱۳۹۳، هفت اصل تزیینی هنر ایران، چاپ اول، تهران، پیکره.
اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ، ۱۳۷۹، هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
دروش، فرانسیس، ۱۳۷۹، مجموعه هنر اسلامی، جلد اول: سبک عباسی، ترجمه پیام بهتاش، چاپ اول، تهران، کارنگ.
رهنورد، زهرا، ۱۳۸۶، کتاب آرای، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
سلیمی نمین، هاجر، ۱۳۸۸، کتابت و تذهیب در قرآن‌های چهار قرن اول، نشریه هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، دوره ۱، شماره ۴۰، صص ۵۲-۴۱.

شایسته‌فر، مهناز و رزاقی، اعظم السادات، ۱۳۸۵، عناصر تزئینی در هنر کتاب‌آرایی قرآن و انجیل (سده سیزدهم و چهاردهم / هفتم و هشتم)، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۴، صص ۳۰-۷.

شیرازی، ماه منیر، ۱۳۹۵، بررسی تأثیرات متقابل کتاب‌آرایی اسلامی و مسیحی در قرن ششم هجری / دوازدهم میلادی، کنفرانس بین‌المللی پژوهش در هنر، صص ۴۷۵-۴۵۷.

قلی‌زاده اصل، فهیمه، ۱۳۹۲، بررسی تطبیقی زیبایی‌شناسی هنر تذهیب در قرآن‌های ایران دوره ایلخانی و مملوکیان مصر، پایان‌نامه ارشد صنایع دستی، تهران، دانشگاه سوره.

کشمیری، مریم، ۱۳۹۶، تذهیب در ایران: تاریخچه، نقوش و اصطلاحات. چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

لینگز، مارتین، ۱۳۷۷، هنر خط و تذهیب قرآنی. ترجمه مهرداد قیومی بیدهدنی، چاپ اول، تهران، گروس.

محمدحسن، زکی، ۱۳۶۳، تاریخ صنایع ایران پس از اسلام. ترجمه محمدعلی خلیلی. چاپ اول، تهران، اقبال.

Amberdrake, Éowyn, 2014, Coptic Knotwork in Manuscript. Retrieved 19 June 2021. <https://heraldry.sca.org>

Backhouse, Janet, 1981, The Lindisfarne Gospels, London, Phaidon Press.

Calkins, Robert G., 1983, Illuminated Books of the Middle Ages, New York, Cornell University Press.

Carpet Pages (n.d.). Wikipedia. Retrieved 27 September 2019, https://en.wikipedia.org/wiki/Carpet_page.

Cotton MS Nero D IV (n.d.). The British Library, Manuscript Display. Retrieved 19 June 2021. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=cotton_ms_nero_d_iv

Guilmain, Jacques, 1985, The Composition of the First Cross page of the Lindisfarne Gospels: 'Square Schematism' and the Hiberno-Saxon Aesthetic, The Art Bulletin, 67, 535-547.

Hull, Derek, 2003, Celtic and Anglo-Saxon Art: Geometric Aspects, Liverpool, Liverpool University Press.

Idem, 1987, The Geometry of the Cross-Carpet Pages in the Lindisfarne Gospels. Speculum, 62, 21-52.

Kruta, Venceslas, 2015, Celtic Art, London, Phaidon Press.

Lindisfarne Gospels (n.d.). The British Library. Retrieved 3 November 2019, <https://www.bl.uk/collection-items/lindisfarne-gospels>.

Mushaf DM 1 (n.d.). The Digital Muaf. Retrieved 11 August. 2019. <http://iiif.bodleian.ox.ac.uk/digitalmanuscriptstoolkit/mushaf>.

The Book of Durrow (n.d.). Google Arts and Culture. Retrieved 9 July 2019, <https://g.co/arts/HWr1MJsVGnJcWpnk6>.

- Kruta, Venceslas, 2015, Celtic Art, London, Phaidon Press.
- Lindisfarne Gospels (n.d.). The British Library. Retrieved 3 November 2019, <https://www.bl.uk/collection-items/lindisfarne-gospels>.
- Lings, Martin, 1998, The Qur'anic art of calligraphy and illumination, Translated by Mehrdad Ghayyomi Bidhendi, Tehran, Geros Publishing (in Persian).
- Mohammad Hassan Zaki, 1984, History of Industries on Iran after Islam, Translated by Mohammad Ali Khalili. Tehran: Iqbal Publishing (in Persian).
- Mushaf DM 1 (n.d.). The Digital Mu af. Retrieved 11 August. 2019. <http://iiif.bodleian.ox.ac.uk/digitalmanuscriptstoolkit/mushaf>.
- Rahnavard, Zahra, 2007, Art of Book, 1st edition, Tehran, SAMT Organization. (in Persian).
- Salimi Namin, Hajar, 2009, Calligraphy and Illumination in Qur'ans of The First Four Centries, Journal of Fine Arts: Visual Arts. No.40, pp.41-52 (in Persian).
- Sharifi, Somayyeh & Chitsazian, Amir Hossein, 2018, A Study of the Trend of the Illumination of the Qur'an in the Timurid, Safavid and Qajar Periods, Journal of Research in Arts & Humanities, No.11. pp.61-74 (in Persian).
- Shayestehfar, Mahnaz and Razzaghi, A'zam-o-ssadat, 2006, Decorative elements in the art of book of Qur'an and Gospel (13th-14th A.C/ 7th-8th H.A.), Islamic Art Studies, No.4, pp.7-30 (in Persian).
- Shirazi, Mahmonir, 2016, Study of Mutual effects in Islamic and Christian's art of book in 6th H.A/12th A.C, International Conference on Art Research, 475-457 (in Persian).
- The Book of Durrow (n.d.). Google Arts and Culture. Retrieved 9 July 2019, <https://g.co/arts/HWr1MJsVGnJcWpkn6>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

manuscripts that were not related to the study of the designs and motifs of the Carpet pages of the holy books. One is the research by Shayestehfar (Shayestehfar, 2006) in which the decorative motifs of the Qur'ans of the Ilkhanid period and the illustrated Gospels of the contemporary Gothic period have been studied. Another is Shirazi's article (Shirazi, 2016) that studies the miniatures of scientific and literary books in the Islamic world (Seljuk period and the Abbasid school) and the art of book of Christianity (the third period of Byzantium and Romanesque style).

By relying on a descriptive-analytical method and a formalistic approach, the present study compares the patterns and decorative elements in these pages. The method of data gathering in this study is searching the resources available in libraries and use of archives available at the European museums. Also, the procedure of data analysis in this qualitative study is inferential. The sampling of the works is based on the antiquity of the decoration pages in the Qur'an and the Gospel manuscripts. In the case of the Gospels, samples from manuscripts of Insular art (3 samples of the Bible) and in the case of the Qur'an, samples from manuscripts belonging to the third century AH (4 samples of the Qur'an) were selected and all their decorations and arrays were studied. As a result of this study, it was found that plant motifs as well as intertwined and geometric patterns (with the predominance of curved lines on broken ones) were used in the decoration of both Islamic and Christian manuscripts. Animal motifs, however, were found only in the Gospel versions. In terms of the amount of commonalities, it was found that in both manuscripts, lattice geometric patterns and intertwinements were very similar. The clear differences between decorative pages in the Qur'ans and the Gospels include the circular Celtic symbols, the Celtic knots, and twisted animal forms in the Insular Gospel manuscripts.

Keywords: Carpet pages, Illumination, Insular art, Gospel, Early Qur'ans, Art of book

References:

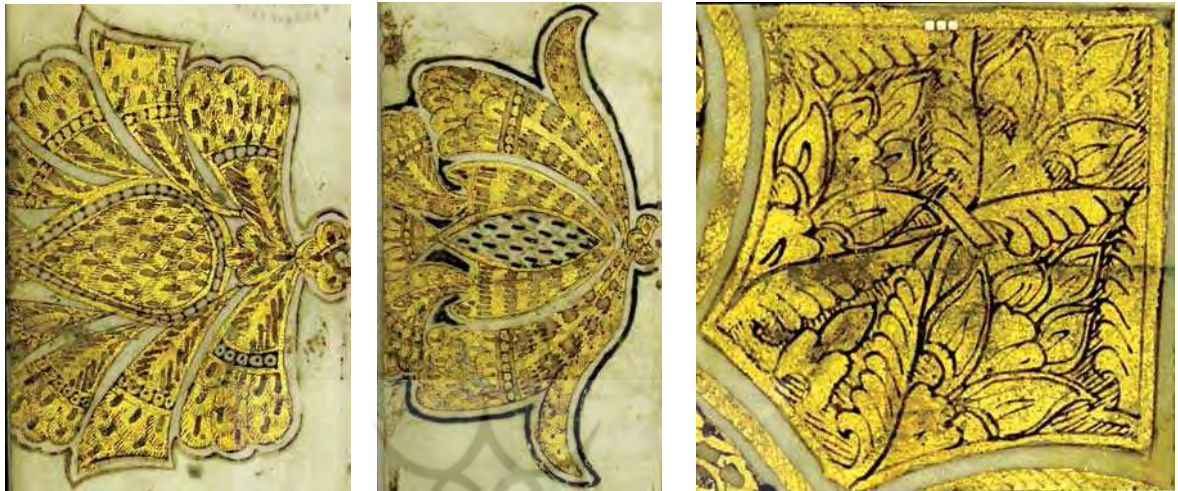
- Amberdrake, Éowyn, 2014, Coptic Knotwork in Manuscript. Retrieved 19 June 2021. <https://heraldry.sca.org>
- Azhand, Yaghoub, 2014, Seven Decorative Principles of Iranian Art, 1st edition, Tehran, Peykareh Publishing (in Persian).
- Backhouse, Janet, 1981, The Lindisfarne Gospels, London, Phaidon.
- Calkins, Robert G., 1983, Illuminated Books of the Middle Ages, New York, Cornell University Press.
- Carpet Pages (n.d.). Wikipedia. Retrieved 27 September 2019, https://en.wikipedia.org/wiki/Carpet_page.
- Cotton MS Nero D IV (n.d.). The British Library, Manuscript Display. Retrieved 25 May 2021. http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=cotton_ms_nero_d_iv
- Déroche François, 2000, The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th centuries, Translated by Payam Behtash, 1st edition, Tehran, Karang Publishing (in Persian).
- Ettinghausen Richard and Grabar Oleg, 2000, Islamic Art and Architecture, Translated by Yaghoub Azhand, 1st edition, Tehran, SAMT Organization. (in Persian).
- Gholizadeh Asl, Fahimeh, 2013, Comparative Study of the Aesthetics of the Art of Illumination in Qur'ans of the Ilkhanid Periods of Iran and Mamluk Periods of Egypt, Master Thesis in Handicrafts, Tehran, Soore University (in Persian).
- Guilmain, Jacques, 1985, The Composition of the First Cross page of the Lindisfarne Gospels: 'Square Schematism' and the Hiberno-Saxon Aesthetic, The Art Bulletin, No.67, pp.535-547.
- Idem, 1987, The Geometry of the Cross-Carpet Pages in the Lindisfarne Gospels. Speculum, No.62, pp.21-52.
- Hull, Derek, 2003, Celtic and Anglo-Saxon Art: Geometric Aspects, Liverpool, Liverpool University Press.
- Keshmiri, Maryam, 2017, The illumination in Iran: History, Motifs and Terminology, 1st edition, Tehran, SAMT Organization. (in Persian).

Formalist Comparison and Analysis of the Motifs Used in Carpet Pages of The Earliest Qur'anic and Insular Gospel Manuscripts

Mahboobeh Nafari Ghaleh, MA in History of Islamic Art, Collage of Fine Arts, University of Tehran, Iran

Mahyar Asadi, Assistant Professor, Collage of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Received: 2021/04/06 Accepted: 2021/08/31

The art of decoration and illumination of holy books has ancient origin, and history of the use of decoration in holy books can be attributed to the illuminated (gilded) religious manuscripts of pre-Islamic Manichaeans. Due to their religious and ritual function, this method of book decoration was transferred to the later cultures and religions, and in those religions and beliefs, it was transformed in accordance with their religious and intellectual principles and foundations. In other words, in some cases, they have remained as before one or have become more complete and complex, and in other cases, these patterns and motifs have been removed or refined. Islam and Christianity, for example, have used this method to express their prominent and sublime concepts. Some manuscripts of these holy books contain the pages known as the decoration or carpet pages (the term is common, especially in Christian and Jewish holy books); pages without text and filled completely by decorative (inhuman) motifs. The decoration of these pages is such that no empty space can be found in it. These pages are usually placed at the beginning of each four sections of the Gospel as well as at the first and the last pages of the Qur'an; like a brilliant gate that is a catharsis for the mind and spirit before entering and reading the sacred text. The earliest examples of these pages can be found in the Qur'ans belonging to the third century AH in Islamic realm (9th century AD) and the triple Insular Gospels in Ireland (7th to 9th century). As the same way, the purpose of this fundamental study was to elucidate the commonalities and differentiations between the arrays and motifs of the decorative pages in the Qur'anic manuscripts in the first centuries of Islam and the first gilded gospels in Insular art. The main query of this research focused on the degree of matching and differentiation between the motifs used in decorating these pages in the early gilded manuscripts of the Qur'ans and the Insular Gospels. In addition to the main research question, we can elaborate on the types of motifs and the way they are represented, as well as the roots and causes for using these motifs in the two books of Qur'an and Gospel. Since the first examples are usually effective to identifying the origins and causes of formation and development, the necessity and importance of research is determined in knowing more about causes of formation of patterns and its development and evolution. In fact, the comparison and description of these motifs in the first gilded Qur'ans and Gospels can also help to further clarify the patterns that evolved in later eras. For example, why in the illuminated manuscripts of Gospels, the arrays and motifs are more mature than in the first gilded Qur'ans?

In the background of the research, we can only point to two comparative studies in Islamic and Christian